

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

УДК 341.1/8

КОВЕРЗНЄВ М. С.,

адвокат

КОВЕРЗНЄВА Г. П.,

кандидат юридичних наук, доцент

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті охарактеризовано особливості відповідальності держави за порушення міжнародних зобов'язань згідно з Проектом статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, прийнятих Комісією міжнародного права. Також проаналізовано природу правопорушень та зазначено, що основний недолік полягає, зокрема, в особливій увазі до застосування контрзаходів до держав із позиції міжнародних організацій та щодо субсидіарної відповідальності держав-членів.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, міжнародний правопорядок, міжнародно-протиправне діяння, реалізація міжнародної відповідальності, міжнародно-правові примусові заходи.

Постановка проблеми. Відповідальність у міжнародному праві відіграє важливу роль у забезпеченні стабільного функціонування міжнародної системи. Комісія міжнародного права Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) визначила зміст міжнародної відповідальності як «ті наслідки, які те чи інше міжнародно-протиправне діяння може мати відповідно до норм міжнародного права в різних випадках, наприклад, наслідки діяння в плані відшкодування збитку й відповідних санкцій». У науці міжнародного права під міжнародно-правовою відповідальністю розуміються конкретні негативні юридичні наслідки, що настають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним міжнародно-правового зобов'язання.

Метою статті є розгляд відповідальності держав у міжнародному праві, а об'єктом дослідження – інститут міжнародно-правової відповідальності держав за протиправні дії.

Ми спирались на праці вчених-міжнародників, таких як І.П. Блищенко, В.С. Верешетін, Ю.М. Жданов, Р.А. Каламкрян, А.Я. Капустін, І.І. Карпець, Ю.М. Колосов, В.М. Кудрявцев, О.В. Мартиненко, Ю.А. Решетов, Г.Н. Тункин, І.П. Фісенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правова відповідальність держав – один з основоположних і найстаріших інститутів міжнародного права. Одним із керівних у сучасному міжнародному праві є принцип суверенної рівності. Дотримуючись цього принципу, держави беруть участь у взаємних відносинах та в багатосторонньому міжнародному спілкуванні, володіючи суверенітетом як політико-правовою властивістю, що виражає верховенство кожної з них усередині країни та незалежність у зовнішніх справах. Водночас зазначений принцип не є ознакою відсутності взаємодії та взаємозалежності держав, оскільки жодна держава не може існувати й розвиватись в ізоляції від усього світового співтовариства. Згаданий принцип дає змогу державі здійснювати будь-які дії, що не суперечать встановленим принципам і нормам міжнародного права.

Якщо ж держава не виконує або порушує свої зобов'язання, що постають із норм міжнародного права, цілком закономірно постає питання про її відповідальність перед окремими державами чи світовим співтовариством у цілому. Принцип суверенної рівності дає змогу виділяти держави в основну групу суб'єктів міжнародного права, а отже, і міжнародної відповідальності.

З огляду на теорію міжнародного права суб'єктами міжнародної відповідальності є суб'єкти міжнародного права. Статті, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН, присвячені переважно відповідальності держав перед державами. Однак необхідно зауважити, що загальна частина статей поширюється також на відповідальність держав перед іншими суб'єктами міжнародного права. Крім держав, суб'єктами права міжнародної відповідальності прийнято вважати також держави, які борються за самовизначення, і міжнародні (міжурядові) організації [1, с. 204]. У 2002 р. Комісія міжнародного права ООН, відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН, приступила до розробки теми «Відповідальність міжнародних організацій». Питання про правосуб'єктність фізичних осіб є дискусійним у теорії міжнародного права. Більшість авторів (наприклад, Д.Б. Левін, В.А. Василенко, В. Давид та інші) обґрунтовують позицію, згідно з якою фізичні особи, як і юридичні особи, не є суб'єктами міжнародно-правової відповідальності. Питання про правосуб'єктність транснаціональних корпорацій схоже з проблемою міжнародної правосуб'єктності індивіда.

Термін «міжнародно-правова відповідальність» охоплює правовідносини, що виникають за міжнародним правом у зв'язку з міжнародно-протиправним діянням. Тому зміст міжнародно-правової відповідальності

складають ті негативні наслідки, які настають для держави в результаті порушення нею міжнародного права. Вказані правовідносини можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми (у разі збільшення суб'єктного складу за рахунок участі в них інших суб'єктів, окрім потерпілої держави) [2, с. 311]. Вони виникають як із приводу первинних зобов'язань за відповідальністю суб'єкта (ідеться про первинний обов'язок держави-порушниці припинити протиправну поведінку та відшкодувати завдану шкоду), так і з приводу застосування примусових заходів із боку потерпілої сторони (з метою примусу держави-порушниці до виконання первинних зобов'язань). Структуровано правовідносини відповідальності можна окреслити таким чином: підставою міжнародно-правової відповідальності держави є порушення нею міжнародного зобов'язання, тобто вчинення міжнародного правопорушення. Щоб зробити висновок про наявність міжнародного правопорушення, необхідно встановити, чи мала місце дія або бездіяльність посадових осіб чи органів держави, що за чинними нормами міжнародного права може бути поставлено у вину державі, і таке поведження порушило міжнародне зобов'язання цієї держави.

Оскільки держава може здійснювати певні дії або не діяти за допомогою своїх органів і посадових осіб, їй може ставитись у провину міжнародно-протиправне поведження лише таких індивідів, які мають статус органу держави або її посадової особи. Дія чи бездіяльність цих осіб, що порушує норму міжнародного права, розглядається в міжнародній практиці як поведження самої держави.

Держава буде нести міжнародну відповідальність за дії свого законодавчого органу, якщо він прийняв закон або інший нормативний акт, що суперечить міжнародним зобов'язаннями цієї держави. Наприклад, Європейський суд із прав людини в Рішенні в справі «Кононенко проти України» від 7 грудня 2006 р. визнав порушення п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та ст. 1 Першого протоколу до цієї конвенції на тій підставі, що згідно із Законом України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» від 26 грудня 2001 р. було введено мораторій на примусову реалізацію майна державних підприємств, у статутних фондах яких частка держави становить більше 25%, унаслідок чого рішення національного суду, винесене на користь заявника, не виконувалось більше 7 років та 11 місяців [5].

Підставою для виникнення відповідальності буде офіційне оприлюднення такого акта парламенту (що в більшості випадків також є моментом, з якого нормативний акт набуває чинності). Неприйняття парламентом держави законодавчого акта, необхідного для виконання її міжнародного зобов'язання, може викликати відповідальність цієї держави лише в тому разі, якщо це заподіяло моральний або матеріальний збиток. Однак бувають ситуації, коли держава може нести відповідальність за бездіяльність як таку (без настання негативних наслідків), зокрема, коли предмет міжнародного договору полягав саме в прийнятті відповідних законодавчих актів.

У цілому можна зазначити, що поняття міжнародно-правової відповідальності характеризується такими ознаками: настає за здійснення міжнародного правопорушення, реалізується на основі норм міжнародного права, пов'язана з певними негативними наслідками для правопорушника, спрямована на зміцнення міжнародного правопорядку.

Норми, що визначають відповідальність держав у міжнародному праві, утворюють особливий міжнародно-правовий інститут. Зміст цього інституту змінювався відповідно до змін у розвитку міжнародного права.

Норми, що становлять інститут міжнародно-правової відповідальності, мають переважно звичайний характер, що надає підвищеної значимості їх кодифікації. Комісія міжнародного права ООН провела велику попередню роботу із цього питання. Вісім доповідей свого спеціального доповідача – італійського професора Р. Аго, – зроблених ним у 1969–1980 рр., були покладені Комісією міжнародного права ООН в основу ч. 1 «Походження міжнародної відповідальності» Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. З 1981 р. Комісія міжнародного права ООН працює над ч. ч. 2 та 3 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, що мають назви «Зміст, форми й обсяг міжнародної відповідальності» та «Здійснення міжнародної відповідальності й урегулювання суперечок».

Інший важливий напрям у діяльності Комісії міжнародного права ООН – підготовка проекту Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства, що проводилась у 1947–1954 рр. та була відновлена 1982 р.

Якщо держава-порушниця не виконує свої зобов'язання за такими правовідносинами, вона, відповідно, скоює нове правопорушення, тому виникають нові правовідносини, у яких потерпіла держава вже має право застосувати примусові заходи до держави-порушниці задля виконання її суб'єктивних зобов'язань.

Підстави для відповідальності поділяються на юридичні (нормативно-правові) та фактичні.

Юридичні підстави – це сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на підставі яких певна поведінка (дія чи бездіяльність) кваліфікується як міжнародне правопорушення. Юридичні підстави відповідальності можуть міститись у будь-яких джерелах міжнародного права та інших актах, які фіксують обов'язкові для держави правила поведінки. Ними є правомірні, юридично чинні договори, звичаї, правосудні рішення міжнародних судів та арбітражів (проте консультативні висновки до переліку не входять); обов'язкові акти міжнародних органів та організацій (наприклад, Ради Безпеки ООН), конференцій і нарад; окремі односторонні акти держав міжнародно-правового характеру, через які вони перебирають на себе міжнародні зобов'язання та які визнаються іншими державами (наприклад, встановлення певної ширини територіальних вод).

Фактичні підстави міжнародно-правової відповідальності – це те, за що настає відповідальність. Тобто це певний юридичний факт, а саме міжнародне правопорушення.

Вирішення питання про те, чи є дія держави порушенням міжнародних зобов'язань і фактичною підставою для відповідальності, залежить від наявності в неї ознак правопорушення. Варто розглянути такі ознаки.

Основними складовими елементами міжнародного правопорушення є протиправна поведінка, шкода (збиток), заподіяний протиправною поведінкою, та причинний зв'язок між дією й шкідливими наслідками. Більш спірним у науці міжнародного права є включення вини суб'єкта до переліку об'єктивних ознак міжнародного правопорушення. З огляду на складність тлумачення самого поняття «вина», встановлення вини в міжнародному праві, суперечливу практику її доведення Комісія міжнародного права ООН не включила її до Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння як необхідну ознаку правопорушення.

Протиправна поведінка виявляється в порушенні міжнародних зобов'язань держави у формі дії чи бездіяльності. Протиправність у міжнародному праві означає невідповідність між правовою нормою та поведінкою держави. Прояви протиправної поведінки є такими:

- недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виявляється в порушенні прав інших держав, міжнародних організацій;
- недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виявляється в порушенні прав фізичних і юридичних осіб;
- недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань у зв'язку із самочинними діями юридичних і фізичних осіб;
- недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виникають у зв'язку з протиправною діяльністю на її території органів інших держав та міжнародних організацій.

Будь-яка протиправна поведінка завдає шкоду законним інтересам суб'єктів міжнародного права, які охороняються міжнародним правом, негативно впливає на міжнародний правопорядок. Шкода може бути як матеріальною (територіальні, майнові втрати, збитки), так і нематеріальною (обмеження прав, честі, гідності, престижу держави тощо). Часто шкода завдається в змішаній формі. Характер та обсяг збитків впливають на визначення обсягу, виду й форми міжнародно-правової відповідальності.

Причинно-наслідковий зв'язок (реальний, об'єктивний, необхідний, а не випадковий) між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою є необхідним складником правопорушення.

Наявність необхідних ознак дає змогу не лише кваліфікувати певну поведінку як правопорушення, а й відокремити останнє від схожих діянь, що не мають усіх необхідних ознак, наприклад недружнього акту та злочинів міжнародного характеру.

Недружній акт – це така поведінка держави, яка завдає шкоди іншим державам, проте не порушує при цьому норми міжнародного права, унаслідок чого відсутнє й правопорушення [4, с. 86]. Недружній акт зачіпає інтереси держави, не захищені міжнародним правом. До таких дій (актів) належать, наприклад, обмеження прав фізичних і юридичних осіб на території держави, підвищення митних зборів (податків) на товари, які ввозяться з

певної держави, націоналізація іноземної власності тощо. У разі недружнього акту держава самостійно вирішує, яким чином їй реагувати на подібні дії, проте якщо це не суперечить зобов'язанням за договорами. Оскільки в міжнародному праві відсутня заборона на здійснення недружніх актів, основну роль у регулюванні проблем, що виникають, виконують моральні та політичні засоби.

Злочини міжнародного характеру (злочинні вчинки фізичних осіб) зачіпають інтереси двох, декількох чи багатьох держав, тобто мають міжнародну небезпечність, тому вони є підставою для кримінального, а не міжнародно-правового покарання. Юридичною підставою для відповідальності за такі діяння є міжнародні угоди з боротьби з конкретними видами злочинів і прийняті відповідно до них внутрішньодержавні норми кримінального права. Боротьба з такими правопорушеннями передбачена нормами міжнародного права, проте відповідальність фізичних осіб у таких випадках не є міжнародно-правовою. Головною ознакою цих правопорушень є те, що вони здійснюються поза межами державної політики індивідами, які не є посадовими особами держави, що діють від її імені, а навпаки, діють, як правило, на порушення законодавства й правопорядку власної держави.

На наше переконання, доцільно виділити такі види міжнародної відповідальності:

а) політична відповідальність, що виникає в разі порушення суб'єктом міжнародного права будь-якого міжнародного зобов'язання. Цей вид відповідальності виникає із самого факту порушення норми, що охороняє інтереси іншої держави, а також у тому випадку, якщо майновий збиток чи інші видимі негативні наслідки відсутні;

б) матеріальна відповідальність, що виникає в двох випадках: коли правопорушення спричинило матеріальний збиток та коли збиток виник без порушення норми права, проте його відшкодування передбачається, однак, спеціальним міжнародним договором.

У першому випадку матеріальна відповідальність виникає як наслідок прямого причинного зв'язку між порушенням норми права й матеріальним збитком. Таким чином, політична та матеріальна відповідальність можуть виникнути одночасно як результат одного й того ж правопорушення.

Будь-яке міжнародне протиправне діяння, що не є міжнародним злочином, є міжнародним правопорушенням. Під час вчинення деліктів діє режим двосторонньої відповідальності, який полягає в тому, що право на звернення до суду має лише безпосередньо потерпіла держава.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що сучасна система міжнародно-правових примусових заходів (санкцій і контрзаходів) являє собою комплекс різноманітних елементів, здійснюваних державами як індивідуально, так і в межах відповідних міжнародних організацій. Ця система відіграє унікальну роль у механізмі міжнародно-правового регулювання, а в соціальному плані виконує функцію всебічного

захисту безпеки міжнародного співтовариства та має на меті можливість гнучкого вибору адекватних і діючих засобів реагування на будь-яке міжнародно-протиправне діяння. Система міжнародно-правових примусових заходів є, безперечно, основним засобом реалізації міжнародно-правової відповідальності.

Література:

1. Лукашук И.И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 432 с.
2. Міжнародне право / за ред. М.В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
3. Проект статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния 2001 г. // Доклад Комиссии международного права о работе ее пятьдесят третьей сессии (A/56/10). – Нью-Йорк : ООН, 2001. – С. 26–46. – Ст. 3.
4. Лисовский В.И. Международное право / В.И. Лисовский. – К. : Киевский государственный университет им. Т. Шевченко, 1995. – 478 с.
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1986. – № 17. – С. 343. – Ст. 27.

Коверзнев М. С., Коверзнева А. П. Ответственность государств в международном праве

Аннотация. В статье охарактеризованы особенности ответственности за нарушение международных обязательств по Проекту статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния, принятых Комиссией международного права. Также проанализирована природа правонарушений и указано, что основной недостаток заключается, в частности, в особом внимании к применению контрмер к государствам с позиции международных организаций и по отношению к субсидиарной ответственности государств-членов.

Ключевые слова: международно-правовая ответственность, международный порядок, международно-противоправное деяние, реализация международной ответственности, международно-правовые меры принуждения.

Koverzniev M., Koverznieva G. State responsibility in international law

Summary. The article describes the features of responsibility for the violation of international obligations under the draft articles on responsibility of States for internationally wrongful acts, adopted by the International Law Commission. the nature of the offenses also analyzed and indicated that the main disadvantage is, in particular, special attention to the use of countermeasures to the States from a position of international organizations and in relation to the subsidiary responsibility of member states.

International legal responsibility of States is one of the basic and oldest institutions of international law. Principle of sovereign equality is one of the guidelines in contemporary international law. Adhering to the mentioned principle the States are interacting and participating in multilateral international cooperation, having sovereignty as political and legal attribute meaning

each is having supremacy within the state and is independent with regard to foreign affairs. At the same time the said principle does not mean that there is no interaction or mutual dependency of the states since none of the States can exist or develop being isolated from the rest of the world community. The mentioned principle allows a State to take any action that does not contradict the established principles and norms of international law.

In case a State does not follow or breaches its obligations resulting from norms of international law, then it is absolutely logical that an issue of its responsibility to some states or world community as a whole is brought up. The principle of sovereign equality allows grouping the States into the main group of the international legal entities and, hence, international responsibility.

Key words: international legal responsibility, international rule of law, internationally wrongful act, implementation of international responsibility, international law enforcement action.